

'Wij weten het: Uw licht schijnt in de nacht'. Gods hand en de holocaust

Lezing voor 'de nacht van de geschiedenis' op ref.s.g Gomarus te Gorinchem, 12 II 2013 A.D.

Dr. Ewald Mackay

Inleiding

Als kind was ik gegrepen door de Tweede Wereldoorlog. Ik las alles wat ik vinden kon over deze oorlog. Als ik naar mijn grootouders ging dan was mijn eerste vraag altijd: 'Vertel nog eens wat over de oorlog'. Het liefst had ik zelf die oorlog meegemaakt. Dan zou ik in het verzet zijn gegaan. Bijvoorbeeld in de Biesbosch aan de overkant van de rivier bij ons in Sliedrecht. Daar durfden de Duitsers niet in! Als ze er al kwamen dan werden ze hier zelfs neergeschoten of in een kleine ark gevangen gezet. Het wijs vrij gebied te midden van een bezet land! Mijn grootvader hoorde mijn fantasieën aan maar op een keer zei hij: 'Ik snap dat je als kind de oorlog als een avontuur ziet, maar je moet je wel bedenken dat het geen avontuur was. Het was een donkere, angstige nacht vol verschrikkingen'. Hij vertelde mij dat hij tewerkgesteld was in Duitsland en dat er vaak bombardementen van de Engelsen waren. De mannen moesten dan schuilen. Op een dag werd een jonge jongen, over wie hij zich ontfermde in de barak, getroffen door een bom. Aan mijn grootvader – hij was timmerman – was de taak om een houten kruis te timmeren voor zijn graf.

Thuis op zolder snuffelde ik graag in een oude commode waar de kinderboeken van mijn ouders in zaten. Op een middag ontdekte ik daarin de vier delen van Reis door de nacht, geschreven door Anne de Vries. Daar kwam ik dat woord 'nacht' weer tegen. Ik heb deze geweldig mooie boeken verslonden. Sinds mijn grootvaders woorden en sinds dit boek is de oorlog voor mij altijd verbonden met dit beeld van de nacht.

Over deze nacht gaat het vanavond. De Tweede Wereldoorlog is 'de nacht van de geschiedenis'. Zij is een diepe duisternis. Dat geldt deze hele oorlog met meer dan 55.000.000 doden en in het bijzonder de holocaust waarin 6.000.000 joden werden vermoord door de Nazi's. Waar was God in de holocaust? Dat is geen gemakkelijke vraag en het is met schroom dat ik haar zal proberen te stellen deze avond.

Allereerst wil ik kijken naar 'de nacht van de Nazi's': wat is de gestalte of geest van Hitler en zijn kring? Daarna wil ik enkele stemmen laten spreken uit de joodse reis door de nacht: waar was God in dit alles? Voorts wil ik enkele stemmen laten spreken uit de christelijke reis door de nacht: hoe peilden de (Nederlandse) kerken het nazisme en de vernietiging van de joden? In de conclusie wil ik dan mijn eigen antwoord proberen te geven.

1. Walpurgisnacht

Als zovelen heb ook ik de verhalen op school gehoord of in de boeken gelezen: Hitler was uit op revanche voor de Duitse nederlaag na de Eerste Wereldoorlog (1914 – 1918) en de enorme crisis in Duitsland die het gevolg was van de strafbepalingen van het Verdrag van Versailles. Pas later heb ik een heel ander verhaal ontdekt: Hitler was al jong onder de indruk geraakt van denkbeelden die in zijn dagen opgeld deden in Duitsland rond de kringen van de ariosofie en theosofie. Er zou een nieuwe tijd aanbreken vanuit het oosten. De swastika (het hakenkruis) was een oud indo-germaans

symbool voor het rad van de tijd. Een nieuwe lichtgod zou de belichaming van dit nieuwe rijk zijn. Hitler ging zichzelf zien als de belichaming van deze lichtgod. Hij verbond deze ideeën met het christelijke idee van de Messias en hij zag zichzelf als een messiasgestalte, maar dan in arisch licht, zoals de Parsifalgestalte in de gelijknamige opera van Wagner: bij het zien en horen van deze opera raakte Hitler in een toestand van extase.

In de loop der jaren zijn op Hitler meer dan twintig aanslagen gepleegd. Allemaal zijn ze mislukt en allemaal op een bijzondere wijze. Hitler was zeer punctueel en sprak, bijvoorbeeld, van acht tot negen uur ergens. Onder de kathedr was een bom gemonteerd die om kwart voor negen zou afgaan. Hitler vertrok dan ineens om tien over half negen. Het lijkt wel alsof 'engelen der duisternis' hem behoeden en er een voorzienigheid van het kwaad is.

In zijn bibliotheek had hij vele occulte werken staan. Marguerite Yourcenar heeft gezegd: 'Iemand's bibliotheek is zijn biografie' en als dit zo is dan is de bibliotheek van Hitler veelzeggend.

De S.S. vormde een nauwe, besloten kring rondom Hitler. Ik ben er van overtuigd dat dit een geheim genootschap is. Hitler is in feite een onbetekenende, zwakke figuur: helemaal niet de Pruisische landjonker of Bismarckgeneraal die je op zijn machtspositie zou verwachten. Dat is zeer opmerkelijk. De mannen om hem heen waren wel van dergelijke types. Ik denk dat zij voelden dat ze Hitler nodig hadden als een poort tussen henzelf en de wereld der duisternis achter de muur.

Op 30 april vierden ze de Walpurgisnacht. Op deze duistere bijeenkomst werd de wedergeboorte van een pre-christelijk, neo-heidens Germaans rijk gevierd. Het is niet voor niets dat Hitler op 30 april van het jaar 1945 zelfmoord pleegde.

Deze Hitlerkerk had enorme invloed op de Duitse kerken. In 1933 gingen die grotendeels met hem in zee: de Deutsche Christen. Meer dan 90 procent van de kerken erkende Hitler en op de kansels van de kerken lagen de *Bijbel* en *Mein Kampf* naast elkaar. Gelukkig ging een deel van de Duitse kerken niet mee: de Bekennende Kirche. Leden van deze kerk organiseerden de aanslag op Hitler op 20 juni 1944. Deze aanslag mislukte, net als al die andere aanslagen. De mannen werden opgepakt en één van hen, Hans-Bernd von Haeften, stond vervolgens voor zijn zogenaamde rechters, alvorens hij werd opgehangen. Hem werd de vraag gesteld waarom hij de Führer op wie hij de eed van trouw had gezworen in 1933, had willen doden. Hij was in de nacht totaal kapot geslagen door zijn beulen maar hij rechtte zijn rug en zei: 'Omdat Hitler een groot vertegenwoordiger van het kwaad is'. Hier werd de duisternis aan het licht gebracht en ontmaskerd. En staat er niet in de Schrift dat de duisternis zich voordoet als een engel des lichts? Naar mijn overtuiging is de aanslag op Hitler niet mislukt omdat hier het licht de duisternis als duisternis onthult.

Pas wanneer we de Tweede Wereldoorlog werkelijk als een nacht durven aan te duiden, kan de vraag gesteld worden naar hoe joden en christenen hier Gods hand zagen te midden van de duisternis. Daar wil ik nu naar op zoek gaan.

2. Joodse reis door de nacht

Vele stemmen zijn verstomd. Maar er zijn gelukkig ook stemmen bewaard gebleven. Hoe spreken zij over God te midden van de holocaust? Ik wil drie stemmen laten klinken die te samen ongeveer het gehele spectrum bestrijken.

De eerste stem is die van Elie Wiesel. Elie Wiesel beschrijft in *De nacht* hoe hij als jongen in Auschwitz terecht komt en daar de gruwelen ondergaat en aanschouwt. Op een dag worden drie mannen, die een paar aardappels hebben gestolen, opgehangen door de nazi's, omdat men een voorbeeld wilde

stellen. Alle anderen moeten op het appèl toekijken hoe deze mannen worden opgehangen en een gruwelijke verstikkingsdood sterven. Dan gaat de vraag 'Waar is God' door de rijen? Elie Wiesel geeft een paar bladzijden verder antwoord:

'Wie zijt Ge, God, vergeleken met deze gekwelde massa, die U zijn geloof, zij toorn, zijn opstandigheid komt getuigen? Wat betekent Uwe grootheid, Heer, der Schepping, tegenover al deze ellende, tegenover deze ontbinding en verrotting?' (67)

Velen zijn uit het geloof gevallen omdat ze de goede God niet meer konden rijmen met deze duisternis. Wiesel is niet uit het geloof gestapt maar hij is in de vertwijfeling gebleven.

Een tweede stem is het klassieke joodse antwoord op het lijden, maar dan in de bijzondere vorm van de Tweede Wereldoorlog. Eliezer Berkovits heeft vele van deze stemmen vertolkt in zijn boek *With God in Hell*. Het is de stem van Yossel Rakover die vlak voor hij sterft in het ghetto van Warschau een gebed tot God opzendt, waarin hij als Job worstelt voor Gods aangezicht, maar uiteindelijk het 'Hoor Israël, de Heere, is Eén' bidt. Het is de stem die zegt dat God het licht is en Israël 'Gods oogappel'. De duisternis wil God treffen maar omdat God onraakbaar is wil de duisternis Israël vernietigen om zo Gods licht te doven. Maar de duisternis is het uiteindelijk niet gelukt om dit licht te doven. Ik zag in het deportatiemuseum te Mechelen (België) een chanoekakandelaar, van luciferhoutjes gemaakt, staan: deze werd gemaakt en gebruikt in de kampen om zo iets van Gods licht te doen schijnen in de nacht.

Een derde stem is die van Etty Hillesum. Zij is een soort Anne Frank van 28 jaar oud. Zij werkte korte tijd bij de Joodse Raad en wie daar werkte hoefde vooralsnog niet zelf gedeporteerd te worden. Maar zij kon niet meewerken en stopte ermee. Zij had gemakkelijk kunnen onderduiken want verschillende vrienden boden het haar aan, maar ze is zelf gegaan naar Westerbork: niet als een willoos slachtoffer maar om daar 'een pleister op vele wonden' te zijn. Haar naam 'Etty' is eigenlijk 'Esther'. Zij heeft iets van haar Bijbelse naamgenote, die onder de Perzen, toen Haman de joden wilde uitroeien, het licht Gods bracht – Gods naam wordt in het boek *Esther* niet genoemd - tegenover de duisternis. Zo heeft Esther Hillesum ook licht Gods doen schijnen in Westerbork. Met haar moeder schreef ze een brief aan Herr Rauter, waarin ze zich beklaagden over de slechte omstandigheden in het kamp. Deze edelgermaan was er niet van gediend dat dergelijk ongedierte hem überhaupt een brief durfde schrijven en hij gebood per direct de deportatie van de familie Hillesum. Ze zijn gegaan en Etty weet nog een laatste briefje de trein uit te werpen dat we nog hebben. Erop staat dat ze 'zingend de trein zijn ingegaan' en dat 'De Heere is mijn Hoog Vertrek'. Diep neem ik mijn hoed af voor zulk een moed.

Aldus spreken deze stemmen in de nacht tussen wanhoop en geloof hun stem.

3. Christelijke reis door de nacht

Hoe hebben Nederlandse kerken en christenen de holocaust gepeild? Ook hier klinken verschillende stemmen op en ik wil er ook hier drie tot klinken brengen.

De eerste stem is die van Corrie ten Boom. In haar prachtige boek *Schuilplaats* spreekt ze. Ze vertelt hoe er op een dag in de oorlog een dominee binnenkomt i huize Ten Boom te Haarlem. Hij vertelt

van onderduikers maar durft ze zelf niet te herbergen. Dan staat de vader van Corrie op en zegt dat het hem een eer is hen onderdak te verschaffen. Onder de kamervloer is een luik en daaronder verbergen zij zich. Als op een dag er een Duitse inval wordt gedaan, dan willen de Ten Booms niet eens liegen tegen de bezetter. Op de vraag of ze ook joodse onderduikers hebben, wijst de zus van Corrie naar de tafel en zegt dat ze daar onder het luik zitten. De man wordt woedend want hij denkt dat ze hem bij de neus neemt. Een engel Gods moet zijn oog hebben verblind want hij gaat niet kijken en ze zijn gered, maar niet lang want op een kwade dag worden de Ten Booms opgepakt en afgevoerd naar Vught en later naar Ravensbrück. Daar zijn ze een gestalte van licht in de duisternis. Op een zondag houden ze bij een electrisch peertje een geheime kerkdienst. De zus van Corrie had een Bijbel meegesmokkeld en ze las eruit, iemand die Nederlands en Duits kende vertaalde het in het Duits en weer een ander vertaalde het Duit naar het Pools, het Russisch, etc. Ze zegt:

'Deze avonden onder het kleine gloeilampje waren een voorsmaak van de hemel' (233).

De tweede stem is die van de kerken. Hier moet in voorzichtigheid worden gesproken. We moeten niet op afstand oordelen maar altijd ons de vraag stellen wat we zelf zouden hebben gedaan en de ander bezien als ware het onze grootvader. Tegelijk moet ook in alle nuance de waarheid worden gesproken en de schaduw onder ogen gezien worden. De context is dan naar mijn idee als volgt: Met name de reformatorische kerken waren sterk anti-Engels vanwege de Boerenoorlog in Zuid-Afrika en ook vreesden zij zeer het reële gevaar van de communisten uit het oosten. Daarnaast was er bij sommigen een – naar mijn idee irreële – angst voor het katholieke zuiden. In vrijwel elke kerk waren NSB-ers én verzetsmensen, het varieerde tussen NSB-dominee Boissevain tot verzetsman Johannes Post. In behoudende kringen werd de oorlog nogal eens gezien als een straf Gods voor de zonden van het moderne Europa en de holocaust als een gevolg van of straf op de afwijzing door “de” joden van Jezus Christus als Messias. Ook was er de overtuiging dat we de bezettende macht toch moesten gehoorzamen. In dit licht gaf Ds Kersten te kennen dat het bevel van de Duitsers om namen op te geven van joodse kinderen die op de eigen scholen zaten, op te volgen. In de loop van de oorlog is hij overigens scherper gaan zien. Gelukkig was er ook Ds. Kok en de school te Veenendaal waar men weigerde de namen door te geven.

Een derde stem is die van Floris Bakels. In zijn boek *Nacht und Nebel* laat hij zien hoe hij in zes kampen terecht kwam en ze alle overleefde. God was hem zeer nabij. In een prachtig beeld spreekt hij hiervan in zijn boek:

'Zoals het licht van de vuurtoren bij zonnig weer op zee slechts als een vonkje te zien is maar 's nachts verblindende bundels uitstraalt, zo was ook de Almachtige, in het gewone leven een vonk, in het kamp op fenomenale wijze tegenwoordig – en dat is de eigenlijke boodschap die ik te brengen heb'. (61)

Zo waren er de christelijke stemmen, tussen de holocaust zien als een straf Gods en een fel en diepgelovig verzet tegen de nazi's als een macht der duisternis waar alleen het licht Gods tegen bestand was.

Conclusie

Waar sta ik zelf? Met alles wat ik gelezen heb en weet en denk, meen ik dat de holocaust geen straf Gods is maar een werk der duisternis. Wij moeten goed kijken waar het licht en waar de duisternis is. De gereformeerde theologie moet uitkijken met haar soms al te grote obsessie voor 'straf'. Zij trekt Gods eigenschappen dan scheef. God is rechtvaardig én barmhartig. Bovenal geldt: Hij is het licht en in Hem is geen duisternis.

Sommige mensen werpen tegen: 'Ja, maar God straft Zijn volk in het Oude testament toch ook, bijvoorbeeld in de Babylonische ballingschap?' In een aantal gevallen is daar inderdaad sprake van, maar dan nog geldt dat dat een zaak is tussen God en Zijn volk, en dat Hij vervolgens, als Haman het volk wil uitroeien, tegen de keer gaat en via Esther de ondergang van het volk verhoedt. Israël is sinds 70 na Christus in de ballingschap, maar God gaat ook dan tegen de keer via alle Esthers in de geschiedenis. Ook al is de Tweede Wereldoorlog niet de hand Gods maar de duisternis, toch gebeurt er na deze oorlog iets wonderlijks: Hitler en het nazisme zijn ten onder gegaan maar dwars door hun duisternis en slachtingen heen is er in 1948 de staat Israël gekomen en bloeit de vijgeboom. God laat uit het diepste duister – dat niet van Hem is – licht op komen dat wel van Hem is. En daarnaast geldt eenvoudig dat wij niet moeten oordelen maar onze oudste broeder moeten helpen en hem 'tot jaloersheid wekken'.

Waarom grijpt Hij niet met grote kracht in in Auschwitz? Heel de aard van de werkelijkheid zou hier in het geding zijn. God heeft de mens een morele handelingsruimte gegeven en die heeft de mens nog steeds. Vanuit de algemene genade van God klinkt het gebod tegen het doden, moorden, stelen en dergelijke. Wij moeten ver-antwoordelijk zijn tegenover Hem en de naaste. Deze morele ruimte kan door Gods algemene genade ook ten goede worden gebruikt, maar ook ten kwade. Die ruimte is er in deze wereld. Ooit zal het einde zijn en zal de duisternis worden verzwolgen door Zijn licht. Tot die tijd kan de duisternis tot zijn uiterste grens gaan, zoals bij Job. Tegelijk zijn er overal vonken van Gods licht waar mensen als Corrie ten Boom en ETTY HILLESUM zijn. Zelfs in de nacht schijnt er dan hier en daar licht.

Zo bij de man met wie ik eindigen wil en die op mij een zeer diepe indruk heeft gemaakt: Dietrich Bonhoeffer. Hij zat in de gevangenis vanwege de al genoemde aanslag op Hitler. Het is oudejaarsnacht 1944. Hij weet niet wat wij wel weten: dat dit zijn laatste oudejaarsnacht is. Hitler heeft voor hij zelfmoord pleegde hoogstpersoonlijk opdracht gegeven tot de executie van Bonhoeffer. Zijn kamparts heeft gezegd dat hij nooit iemand in zo volledige overgave des geloofs heeft zien sterven. Bonhoeffer zit dan in zijn cel, met alleen wat kaarslicht, en schrijft dan zijn gedicht 'Goede machten'. Met de laatste drie strofen van dit gedicht wil ik eindigen, de titel van de lezing is aan een zin hieruit ontleend:

*'Laat warm en stil vandaag de kaarsen branden,
Gij hebt ze in onze duisternis gebracht.
Breng, als eht kan, ons allen bij elkander.
Wij weten het: Uw licht schijnt in de nacht.*

*Als 't diepe zwijgen ons wil gaan omringen,
laat ons toch horen, Heer, nu als voorheen,
het lofgezag, dat al Uw kind'ren zingen,
de klank van heel de wereld om ons heen.*

Door goede machten wonderbaar geborgen

*wachten wij rustig, wat ons lot ook zij.
God is met ons in de avond en de morgen,
En elke nieuwe dag is Hij nabij.'*

(Tot de nacht voorbij is, 35)